

СУТНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ

Проблема бар'єрів завжди була й залишається актуальною для будь-якої сфери людської діяльності, і для педагогічної діяльності зокрема. Ефективність будь-якої діяльності визначається безліччю факторів, серед яких важливу роль відіграє вміння долати перешкоди на шляху досягнення мети. Для цього суб'єктам діяльності необхідно володіти інформацією про сутність та особливості психологічних бар'єрів.

Перші спроби описати вплив психологічного бар'єра на розвиток особистості були зроблені К. Левіном, З. Фрейдом, а у вітчизняній педагогіці й психології спочатку К. Ушинським, а потім і Б. Кедровим. На сьогодні психологічний бар'єр є об'єктом досліджень Г. Андреевої, І. Зимньої, Ю. Крижанської, Г. Лозанова, А. Маркової, Б. Паригіна, В. Попкова, Р. Шакурова та ін.

Аналіз психологічної літератури дає підстави стверджувати, що вчені часто ототожнюють поняття “перешкода”, “утруднення”, “бар'єр”. Слід також зазначити, що сутність цього феномену не може бути розглянута ні в межах педагогічної, ні суто в межах психологічної науки, це складний феномен, що потребує комплексного вивчення.

Мета статті полягає в розкритті сутності та структурно-функціональних особливостей психологічних бар'єрів.

Перш за все, вважаємо доцільним зупинитися на дефініціях наведених вище термінів. Бар'єр є явищем більш специфічним, ніж утруднення. Утруднення – це усвідомлення невідповідності між вимогами діяльності й можливостями особистості. Психологічний бар'єр є суб'єктивним відтворенням зовнішнього утруднення [17]. Утруднення певним чином переживається людиною, і від глибини переживання формується подальше ставлення до виконання діяльності. Утруднення первинне, а бар'єр вторинний. Як і бар'єр, утруднення може бути короточасним психічним процесом або станом, що викликає невпевненість у своїх можливостях та перешкоджає виконанню тієї або іншої діяльності. З цієї точки зору, психологічний бар'єр і труднощі можуть розглядатися як тотожні поняття [5].

Поняття “суперечність” найчастіше трактується як категорія, що виникає між двома протилежними положеннями і є джерелом будь-якого розвитку та руху. Головною ознакою суперечності є те, що, заперечуючи одна одну, протилежні сторони взаємопереходять, тобто стають тотожними. До ступенів розвитку суперечності в самій суті предметів відносяться тотожність, відмінність і протилежність. Отже, категорія “суперечність” характеризує всі ступені розвитку [20].

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це зіткнення протилежно спрямованих, взаємовиключних цілей, інтересів, потреб, мотивів, думок або поглядів [18].

У руслі психолого-педагогічних досліджень конфлікт представлений досить широкою різноманітністю класифікацій. Наведемо найбільш узагальнену:

– міжособистісні конфлікти, в яких стикаються інтереси різних людей. При цьому слід зазначити, що міжособистісний конфлікт є окремим випадком взаємодії між людьми в процесі їхнього спілкування та спільної діяльності;

– внутрішньоособистісні конфлікти, в яких стикаються внутрішньоособистісні структури однієї людини [18].

Для нас найбільший інтерес становлять внутрішньоособистісні конфлікти, оскільки, як показав проведений раніше аналіз різних підходів до поняття психологічного бар'єра, саме цей вид конфліктів найчастіше отожднюється ученими з поняттям, що розглядається нами.

Внутрішній конфлікт – це етап розвитку суперечностей, за певних обставин місця й часу, що суб'єктивно переживаються як абсолютно несумісні, тобто такі, що розходяться під кутом 180° [12].

У теорії особистості К. Левіна внутрішньоособистісний конфлікт характеризується як ситуація, в якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили рівної величини. У зв'язку із цим автор виділяє три типи конфліктної ситуації: *перший* коли людина знаходиться між двома позитивними валентностями приблизно однакової величини; *другий* – фундаментальний тип конфліктної ситуації має місце, коли людина знаходиться між двома приблизно однаковими негативними валентностями; тут конфлікт породжується загрозою покарання, оскільки людина знаходиться точно посередині між покаранням і неприємним завданням; *третій* – виникає тільки тоді, коли і позитивна і негативна валентності знаходяться в одному й тому самому місці [11].

Трактуючи конфлікт як “розрив” життя, коли неможливо обрати одне з двох, Ф. Василюк пропонує розрізняти два види конфліктів. Перший вид викликаний суперечностями, в яких тенденції протилежні за змістом, а другий – зумовлюється суперечностями, в яких тенденції несумісні лише за певних умов місця й часу. Внутрішній конфлікт настає в тому випадку, якщо свідомість капітулює перед суперечністю, що суб'єктивно не вирішується [4].

Виходячи із цього, можна зробити висновок, що, з одного боку, конфлікт має схожість із суперечністю, що полягає в наявності симетричних сторін, а з іншого – відрізняється від нього тим, що суттю конфлікту виступає тенденція до боротьби між протилежними сторонами, аж до повного усунення однієї з них. У цьому випадку можна стверджувати, що конфлікт не може бути вирішений шляхом інтеграції протилежних сторін, а усувається в разі переважання однієї.

Таке трактування конфлікту дає змогу констатувати, що конфлікт не тотожний поняттю “бар'єр”, оскільки, як і в попередньому випадку, смислові межі цих понять різні за своїм змістом.

Поняттю “бар’єр” не тотожне й поняття “завдання”. Воно є “бар’єром, який суб’єкту необхідно певним чином подолати для досягнення мети” [21]. Завдання виникає тоді, коли суб’єкт ухвалює рішення подолати бар’єр. Таким чином, завдання є необхідністю подолання певних бар’єрів, що заважають досягненню мети. Вирішити завдання означає спрогнозувати діяльність, а потім її виконати. Подолати бар’єр – оцінити умови, що заважають задоволенню потреб, знайти кошти, способи, методи досягнення поставленої мети.

Джерела бар’єрів маловивчені, є припущення, що в їх основі лежить суперечність між унікальністю й неповторністю особистості та складністю її багатоструктурного життєвого досвіду [14].

Дослідники розглядають поняття “психологічний бар’єр” у різних площинах. На сьогодні в більшості досліджень і наукових підходів психологічний бар’єр трактується як психічний стан, що виявляється як неадекватна пасивність та перешкоджає виконанню тих чи інших дій; внутрішня перешкода психологічної природи: небажання, страх, невпевненість; стійка установка, психологічний настрій особистості, процеси, властивості, стани людини, котрі консервують прихований емоційно-інтелектуальний потенціал її активності [10, с. 9].

Найчастіше як психологічний бар’єр виступає стан високої напруженості й скутості, тривожності та страху, сором’язливості й ворожості, агресії, ригідності, тобто такі стани, що перешкоджають “зібраності, повній концентрації свідомості, волі й уваги для вирішення майбутнього завдання” [14, с. 206]. Прояв таких станів можна спостерігати візуально. Вони втілюються в скутості рухів, короткочасній дезорганізації поведінки, почутті занепокоєння, дратівливості, агресивності, розчаруванні, ослабленні пам’яті, труднощах концентрації уваги, підозрливості [6].

Аналіз літератури дав змогу охарактеризувати психічні стани особистості, що можуть виступати як психологічні бар’єри на шляху її розвитку (див. табл.).

Таблиця

Психічні стани, що виступають як психологічні бар’єри

Психічний стан	Коротка характеристика
Напруженість	Відчуття тривоги, страху, дискомфорту
Тривога	Відчуття неконкретної, невизначеної зарози, незрозуміле почуття небезпеки
Тривожність	Переживання емоціонального дискомфорту, пов’язане з очікуванням неблагополуччя
Страх	Передчуття, невпевненість, відчуття повної незахищеності
Сором’язливість	Емоційні стани, що заважають нормальному спілкуванню, знижують комунікативні здібності
Ригідність	Нездатність змінити за необхідності заплановану програму діяльності
Ворожість	Комбінація емоцій гніву, відрази й презирства
Агресія	Ворожа дія, що запускається емоціями, які входять до комплексу ворожості

Психічний стан	Коротка характеристика
Жах	Почуття сильного страху, що призводить до пригніченості
Паніка	Некерований короткочасний страх у вигляді гнітючого афекту, втрата контролю над собою, неусвідомленість дій
Пригніченість	Похмурий важкий настрій
Утома	Психічне явище, переживання, викликане стомленням. Знижує дієздатність, інтерес
Нудьга	Втома від відсутності справи або інтересу до навколишнього. Знижує увагу й інтерес до дійсності та пізнавальної діяльності
Сум	Почуття суму, скорботи, виявляється відсутністю інтересу до навколишньої дійсності
Неуважність	Характеризує людину, що не вміє зосередитися
Лінощі	Відсутність бажання діяти, працювати
Апатія	Втрата активності. Здійснює негативний вплив на психічні процеси (вольові процеси й мислення)
Стрес	Реакція організму на зовнішні й внутрішні процеси. Супроводжується притупленістю почуттів, втратою стабільності емоційних реакцій, сильною невпевненістю в собі
Дистрес	Найтяжча форма стресу
Депресія	Стан глибокої зневіри, супроводжується почуттям образи, неповноцінності, провини. Складна комбінація емоцій, спогадів, думок

Про психологічні бар'єри в руслі впливу минулого інтелектуального досвіду на прояв нового пишуть В. Казанська, Б. Кедров, А. Матюшкін, Р. Шакуров, А. Єсаулов. Так, Б. Кедров, вивчаючи природу наукової творчості, дійшов висновку про існування пізнавально-психологічних бар'єрів, що передують великим науковим відкриттям. “Такий бар'єр, – писав він, – необхідний для розвитку наукової думки тому, що саме він готує перехід на наступний, більш високий рівень загальності” [8, с. 117]. А. Матюшкін пояснює появу психологічних бар'єрів минулим досвідом, вони виникають тому, що засвоєні способи дії не відповідають новим ситуаціям, новим вимогам. Він вважає, що психологічний бар'єр минулого досвіду є необхідним чинником, що за певних умов сприяє виникненню проблемної ситуації. Однак, пояснюючи причини появи психологічного бар'єра, А. Матюшкін не дає його визначення.

Л. Путляєва, Р. Сверчкова, О. Овчинникова психологічний бар'єр розуміють як стан, що є характерним для напруженої інтелектуальної роботи. Д. Богоявленська вважає, що для вирішення нових завдань людина повинна переломити інформацію завдання, тобто психологічний бар'єр немов би “визначає функціонування знання, скеровує хід аналізу умов завдання” і виступає як деякий механізм спрямованості мислення під час вирішення завдань” [2, с. 44–48]. Г. Казанська в дослідженні психологічних бар'єрів минулого досвіду під час розв'язання логічних завдань визначає терміном “психологічний бар'єр” усі випадки неадекватності минулого досвіду новим умовам. “Усвідомлення неадекватності сформованих інтелектуальних дій, – пише дослідниця, – становить важливу ланку проблемної ситуації,

вирішення якої означає подолання психологічних бар'єрів мислення" [7, с. 50]. Автор дає визначення психологічного бар'єра як характеристики неадекватного впливу сформованого досвіду людини на вирішення нових (творчих) завдань.

Вивчення феномену психологічного бар'єра є одним з провідних напрямів соціально-психологічних досліджень. Так, А. Пригожий визначає психологічний бар'єр як звичку, небажання змінювати усталений стандарт поведінки, острах невизначеності [16]. Деякі автори розуміють під психологічним бар'єром суб'єктивні переживання труднощів у діяльності. Інші пов'язують психологічний бар'єр з перешкодами, що заважають нормальному перебігу процесу адаптації суб'єкта (В. Куніцина, Н. Левітов Б. Паригін).

Але існує й більш широкий погляд на це поняття. У роботі Л. Подлесної психологічний бар'єр розглядається як "неусвідомлена актуальна установка, що детермінує індиферентне або негативне настановне ставлення до суспільно значущого нововведення" [15, с. 9].

Розкриваючи сутність когнітивних бар'єрів, М. Подимов вважає, що вони виникають тоді, коли особливості знань та уявлень про якість кожного учасника спілкування утрудняють або блокують нормальне спілкування. У цьому випадку під психологічним бар'єром розуміється такий психічний стан людини, що консервує прихований потенціал її активності [17].

У дослідженнях Л. Божович акцент робиться на смислових бар'єрах, які є різновидом психологічних бар'єрів. На думку автора, бар'єрами можуть виступати прості розбіжності в змісті, коли одному й тому самому терміну, поняттю, судженню надається або різне значення, або різний особистісний сенс. Смысловий бар'єр виникає в тих випадках, коли розвивається неприйняття небезпечних слів, які нагадують про будь-яку подію, що травмує. При цьому смислові бар'єри пов'язані з різним ставленням різних людей до одних і тих самих речей. Характерною ознакою будь-якого смислового бар'єра є невиконання вимоги, що може бути викликано розбіжністю в сенсі висловленої вимоги, прохання або наказу в партнерів по спілкуванню, що створюють перешкоду для їхнього взаєморозуміння й взаємодії [3].

Виходячи із цього, можна зробити висновок, що вже на проміжному етапі проведеного нами вивчення психологічних бар'єрів стає очевидним той факт, що більшість авторів у розкритті сутності психологічних бар'єрів не обмежуються розглядом їх як факторів, що перешкоджають міжособистісній взаємодії, а орієнтуються на більш глибокі процеси, якими можуть виступати несвідомі, когнітивні й смислові структури особистості.

У такому випадку можна сказати, що сутність психологічних бар'єрів полягає в тому, що вони виступають не тільки у вигляді зовнішніх факторів, що утруднюють процес взаємодії людини з іншими людьми, але й у вигляді внутрішніх факторів, зумовлених психологічними особливостями людини.

У межах нашого дослідження вагомості набуває вивчення психологічного бар'єра як особистісного утворення, що перешкоджає як зовнішній, так і внутрішній активності суб'єкта.

З одного боку, висувається припущення, що психологічні бар'єри можуть бути представлені у вигляді психічних станів, з іншого – виникає питання, чи можуть ці психічні стани бути ототожені з рисами особистості, і в такому випадку психологічний бар'єр цілком припустимо розглядати як рису особистості.

Ми поділяємо точку зору дослідників про відносну тотожність цих категорій. Г. Оллпорт, вивчаючи проблему відмінності якостей особистості й станів, виходив з типу поведінки. Поведінка, що повторюється часто, регулярно, визначалася ним як риса, а те, що траплялося рідше, – як стан. Поведінкові реакції, згідно з Г. Оллпортом, які трапляються регулярно, виходять зсередини людини, – це риса; випадкова поведінка, що здійснюється під впливом соціальних, психофізіологічних і психологічних факторів – це стан. У такому випадку психологічні стани виявляються завдяки тимчасовим умовам, а риса є постійним способом індивідуального пристосування до оточення [9].

На думку Н. Левітова, психічні стани тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості. Спільне, на думку автора, полягає в тому, що психічні стани й індивідуальні особливості особистості створюють індивідуальну та синтетичну характеристику психічної діяльності, а не просто характеристику окремих елементів, функцій або сторін [13, с. 31–34].

Розкриття сутності психологічних бар'єрів було б неповним без розгляду їх структурно-функціональних особливостей. На сьогодні можна виділити дві основні точки зору із цього питання. На думку В. Століна, Н. Гузяєвої та інших, структурно-функціональною особливістю психологічного бар'єра є те, що він виявляється на різних рівнях регуляції життєдіяльності суб'єкта у вигляді психічних станів або якостей особистості. У психологічних дослідженнях розрізняють три рівні регуляції: біологічний, особистісний і соціальний. Це рівні регуляції людиною не тільки поведінки, але й життя, що добре узгоджується з поняттями “організм”, “особистість” і “соціальний індивід” [19].

На рівні організму психологічний бар'єр виявляється в психічних станах, викликаних нейропсихічними особливостями людини, зокрема, особливостями темпераменту, нейродинамічними властивостями головного мозку, стійкості процесів гальмування й збудження тощо.

На рівні соціального індивіда бар'єри виявляються у вигляді соціально небажаних реакцій, що не відповідають соціальним нормам і вимогам суспільства.

1. *На рівні особистості* – у вигляді індивідуальних психологічних особливостей особистості [1].

У руслі нашого дослідження найбільший інтерес становить позиція К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової та інших, у чийх дослідженнях

особистість розглядається у вигляді цілісного функціонування трьох основних підсистем (сфер): когнітивної, афективної й поведінкової.

У зв'язку із цим як структурно-функціональні особливості психологічних бар'єрів можна виділити те, що вони існують на рівні цих підсистем.

У когнітивній сфері особистості як психологічні бар'єри виступають структурні елементи свідомості й самосвідомості, такі як значення, уявлення, знання тощо.

В афективній сфері психологічні бар'єри втілюються у вигляді негативних емоційних переживань і психічних станів, таких як тривога, страх, фрустрація тощо.

У поведінковій сфері психологічні бар'єри виявляються як неадекватне зниження активності суб'єкта.

У процесі функціонування цих підсистем у людини можуть виникати психологічні бар'єри, зумовлені не просто структурними компонентами кожного з них, а системою їх функціонування.

Як ми переконалися, у психології є досить велика кількість праць, автори яких доводять, що психічно здорова особистість не тільки не позбавлена психологічних бар'єрів, а скоріше навпаки, їх наявність є необхідною умовою розумного людського життя.

Висновки. Отже, дослідження психологічного бар'єра в сучасній науковій думці відбувається різнопланово: у більшості випадків, як правило, якщо мова йде про психологічні бар'єри, то маються на увазі психічні стани, які можуть блокувати активність людини; також вони вивчаються в руслі впливу минулого інтелектуального досвіду на прояв нового; психологічні бар'єри розглядаються не тільки у вигляді зовнішніх факторів, що утруднюють процес взаємодії людини з іншими людьми, але й у вигляді внутрішніх факторів, зумовлених психологічними особливостями людини. Перспектива подальшого дослідження полягає в обґрунтуванні стратегії життєдіяльності людини в умовах бар'єрів.

Література

1. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональных систем / П.К. Анохин // Избранные труды. – М. : Наука, 1980. – 196 с.
2. Богоявленская Д.Б. Об эвристической функции модели проблемной ситуации / Д.Б. Богоявленская // Проблемы эвристики : сборник. – М. : Высшая школа, 1969. – С. 44–48.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М. ; Воронеж, 2001. – 376 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУД. – 200 с.
5. Вербицкая Т.И. Педагогические условия преодоления психологических барьеров у студентов в процессе обучения иностранному языку : дис. ... канд. пед. наук / Т.И. Вербицкая. – Калининград, 2003. – 183 с.
6. Гребенюк О.С. Основы педагогики индивидуальности / О.С. Гребенюк, Т.Б. Гребенюк. – Калининград, 2000. – 572 с.

7. Казанская Г.В. Исследование “психологических барьеров” прошлого опыта при выполнении логических заданий : дис. ... канд. психол. наук / Г.В. Казанская. – Балашов, 1976. – 162 с.
8. Кедров Б.М. О творчестве в науке и технике / Б.М. Кедров. – М. : Молодая гвардия, 1987. – С. 116–118.
9. Кукасян ЮТ. Профессиональные особенности межличностного познания : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Ю.Г. Кукасян. – Краснодар, 1982. – 45 с.
10. Лабунская В.А. Психология затрудненного общения / В.А. Лабунская, Ю.А. Менджерицкая, Е.Д. Бреус. – М., 2001. – 288 с.
11. Лебедева Н.М. Путешествие в гештальт: теория и практика / Н.М. Лебедева, Е.А. Иванова. – СПб. : Речь, 2005. – 560 с.
12. Левин К. Типы конфликтов / К. Левин // Психология личности / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейнер, А.А. Пузыря]. – М., 1982. – 577 с.
13. Левитов Н.Д. Определение психического состояния / Д.Н. Левитов // Психология состояний. Хрестоматия / [под ред. А.О. Прохорова]. – М. : ПЕРСЭ ; СПб. : Речь, 2004. – С. 31–34.
14. Парыгин Б.Д. Анатомия общения / Б.Д. Парыгин. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 301 с.
15. Подлесная Л.М. Социально-психологические аспекты преодоления барьера к новому : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Л.М. Подлесная. – Тбилиси, 1978. – 24 с.
16. Пригожий А.И. Нововведение: стимулы и препятствия / А.И. Пригожий. – М. : ИПЛ, 1989. – 216 с.
17. Подымов Н.А. Психологические барьеры в профессиональной деятельности учителя : дис. ... д-ра психол. наук / Н.А. Подымов. – Курск, 1999. – 390 с.
18. Ребер А. Большой толковый психологический словарь : в 2 т. / А. Ребер. – М. : Вече, 2000. – 591 с.
19. Словарь иностранных слов. – М. : Рус.яз., 1998. – 608 с.
20. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 1989. – 415 с.
21. Шакуров Р.Х. Барьер как категория и его роль в деятельности / Р.Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 3–18.

ГРИШКО Ю.А.

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЦІННОСТЕЙ

Методологічним підґрунтям нашого дослідження є аксіологічний підхід, витоки якого знаходимо в аксіології – філософському вченні про природу цінностей, що виникло наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. На кожному етапі розвитку людства окремі аспекти ціннісної проблематики завжди були в центрі уваги провідних педагогів, зокрема, Я.А. Коменського, І.Г. Песталоцці та ін.